

De kolonie op drift

‘Every story ever told really happened. Stories are where memories go when they’re forgotten.’

‘We’re all stories in the end.’

Doctor Who

Voor mijn zoons
Peter van ’t Veer en Marc van ’t Veer

en mijn ouders
Peter van ’t Veer en Miep van ’t Veer-Verbeem

Het Prins Bernhard Cultuurfonds beheert ruim 400 CultuurFondsen op Naam. Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij een bijdrage uit het Christiaan G. van Anrooij Fonds, en dankzij bijdragen van de J.E. Jurriaanse Stichting het Dr. Hendrik Mullerfonds de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting het Boekenfonds Elisabeth Grent / F.J.A.M. van der Helm

Dit onderzoek is mede mogelijk gemaakt door een Promotiebeurs voor leraren van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), projectnummer 023.033.010, en door Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS).

Afbeelding op het omslag: Pol Dom, bewerkt door Tanja Stropsma.
Afbeelding op de achterkant: advertentie uit het kerstnummer van *d’Orient* – 1932.

Dit proefschrift heeft geen eigen ISBN.
Het ISBN van de handelseditie is 978 90 8704 825 9.

© 2020 Coen van ’t Veer & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Ontwerp & opmaak: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

De kolonie op drift

**De representatie en constructie van koloniale identiteit in fictie
over de zeereis tussen Nederland en Nederlands-Indië (1850-1940)**

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof.mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op dinsdag 18 februari 2020
klokke 13:45 uur

door

Cornelis Bastiaan van 't Veer

geboren te Zierikzee
in 1968

Promotor

Prof.dr. O.J. Praamstra

Copromotor

Dr. R.A.M. Honings

Promotiecommissie

Dr. J.H.C. Bel (Vrije Universiteit Amsterdam)

Prof.dr. M.H.G. van Kempen (Universiteit van Amsterdam)

Prof.dr. G.J. Oostindie

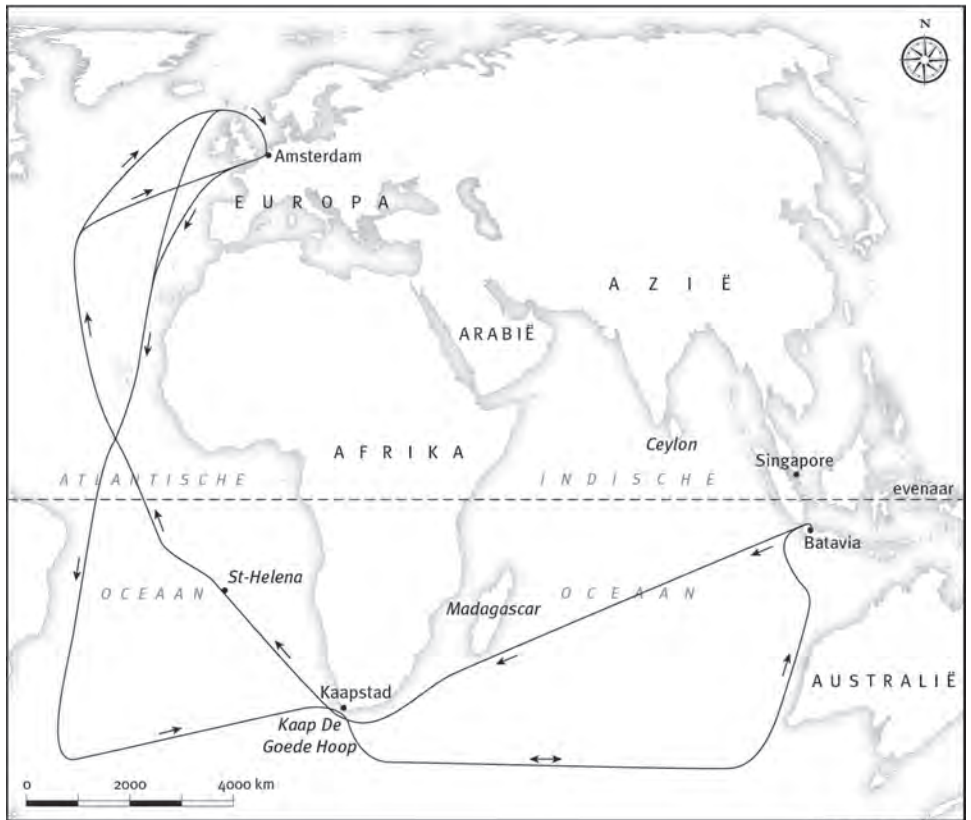
Inhoudsopgave

KAARTEN	8	
VOORWOORD	11	
INLEIDING	13	
1 Onderzoeksvraag	13	
2 Theoretische concepten	16	
3 Corpus	20	
4 Onderzoeksmethode	26	
5 Onderzoekscategorieën	27	
6 Opbouw van deze studie	31	
HOOFDSTUK 1 PER ZEILSCHIP OM DE KAAP (1850-1895)	33	
1 Inleiding	33	
2 Historisch kader	33	
3 Corpus	36	
4 Analyse van de werken	40	
4.1 Een zeilschip tussen Oost en West: de evenaar als omslagpunt	40	
Baren en oudgasten: van Europeaan tot Indischgast	42	
4.2 Stand en status: gradaties van beschaving	45	
Adel en patriciaat: het summum van civilisatie	46 Burgers:	
positieve representaties	47 Burgers: negatieve representaties	48
Koloniale soldaten: schuim en gespuis	50	
4.3 Gender: in het kielzog van mannen	51	
Samenleving en gezin: de vrouw aan het roer	51 Het huwelijk:	
moederschap en mannschaarste	52 Zoutwaterliefde: romances	
op een zeilschip	54 Erotiek en reputatie: lusten en lasten	56
4.4 Etniciteit: een glijdende schaal	58	
Europees blijven versus verindischen: verwilderde mannen	58	
Europees blijven versus verindischen: onbeheerste vrouwen	64	
Indo-Europese mannen: lichte en donkere tinten	68	
Indo-Europese vrouwen: lichte en donkere tinten	70	
Inheemsen: 'primitieve' bedienden	74	
5 Conclusie	81	

HOOFDSTUK 2	PER STOOMSCHIP DOOR HET SUEZKANAAL (1870-1895)	87
1	Inleiding	87
2	Historisch kader	87
3	Corpus	90
4	Analyse van de werken	94
4.1	Een schip tussen Oost en West: het Suezkanaal als overgangszone Baren en oudgasten: Port Said als toegangspoort	94
4.2	Stand en status: de burger in opmars Adel en patriciaat: innerlijke beschaving en maatschappelijke egalisatie 101 Burgers: positieve representaties 103 Burgers: negatieve representaties 104 Koloniale soldaten: wangedrag en wantoestanden 108	101
4.3	Gender: getrouwde vrouwen, gouvernantes en handschoentjes Samenleving en gezin: de vrouw aan het roer 109 Het huwe- lijk: op mannenjacht 111 Zoutwaterliefde: romances op een stoomschip 112 Erotiek en reputatie: relaties en restricties 114	109
4.4	Etniciteit: een voorzichtig ethisch geluid Europees blijven versus verindischen: één enkel geval 116 Indo-Europese mannen: witte idealen 117 Indo-Europese vrouwen: tussen beschaving en <i>bedak</i> 120 Inheemsen: cosmetische koloniale kritiek 125	116
5	Conclusie	130
HOOFDSTUK 3	HET PASSAGIERSSCHIP (1895-1925)	137
1	Inleiding	137
2	Historisch kader	137
3	Corpus	144
4	Analyse van de werken	148
4.1	Een schip tussen Oost en West: Europa als ideaal Baren en oudgasten: ‘moderne’ en ouderwetse Europeanen	148
4.2	Stand en status: uitvergroete verschillen Burgers: positieve representaties 159 Burgers: negatieve representaties 161	154
4.3	Gender: de invloed van Europese vrouwen Samenleving en gezin: vrouwenemancipatie en vooruitzichten in Indië 164 Het huwelijk: zelfbewuste vrouwen 166 Zoutwaterliefde: ‘oosterse’ lusten en westerse restricties 167 Erotiek en reputatie: het mannenmonopolie doorbroken 168	163
4.4	Etniciteit: de beschavingsmissie Europees blijven versus verindischen: de angst voor degeneratie 170 Indo-Europeanen: tussen wal en schip 177 Inheemsen: voorzichtige vermenselijking 179	170
5	Conclusie	185

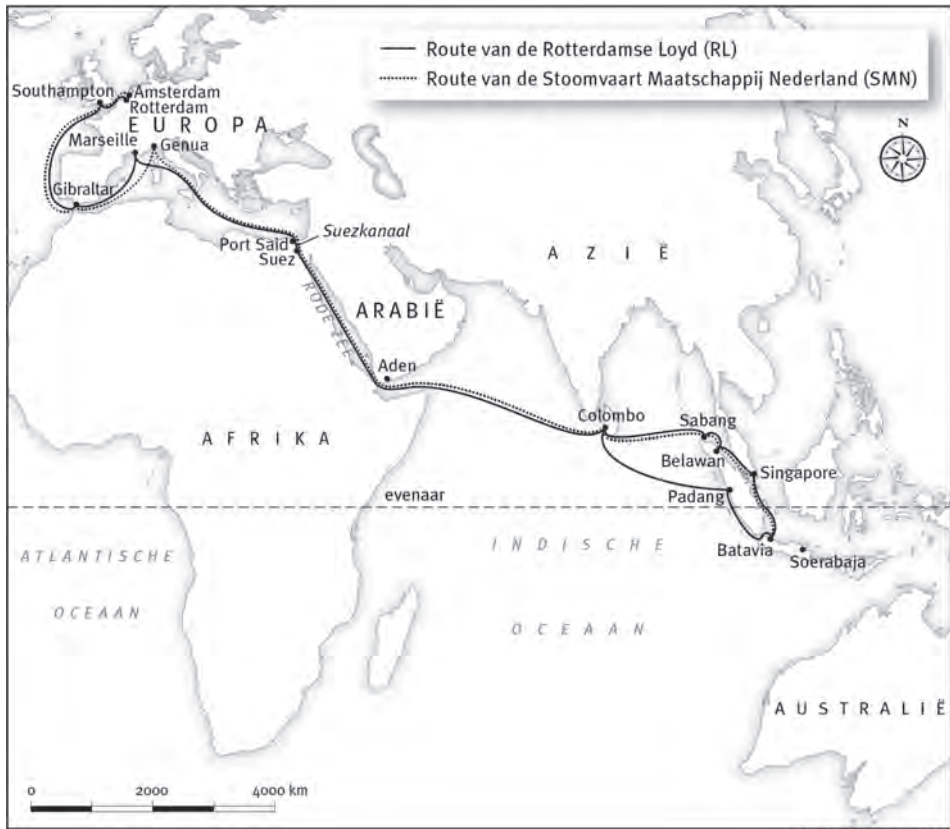
HOOFDSTUK 4 VARENDE ZEEPALLEIZEN (1925-1940)	191
1 Inleiding	191
2 Historisch kader	192
3 Corpus	197
4 Analyse van de werken	202
4.1 Een schip tussen Europa en het Europese Oosten	202
Baren en ervaren Indiëgangers: westerlingen in westerse sferen	204
4.2 Stand en status: elite versus middenklasse	211
Aan lager wal geraakte adel 215 Intellectuele elite 217	
Burgerlijke koloniale 220	
4.3 Gender: westerse vrouwen en ontremde Europeanen	222
Samenleving en gezin: moderniteit en emancipatie 222	
De mailboot als broeinest van driften 225 Het handschoentje als	
dramatisch personage 230	
4.4 Etniciteit: tussen Europeanen en Indonesiërs	233
Europeanen en de invloed van het Oosten 234 Indo-Europeanen in	
de marge 236 Tussen inheemsen en Indonesiërs 241	
5 Conclusie	252
ALGEMENE CONCLUSIE EN DISCUSSIE	263
De kolonie op drift 263 Koloniale identiteit 264 Ideologische	
verschuivingen 265 Tussen kolonisatoren en gekoloniseerden 267	
Koloniale kleurlijnen 268 Angst voor degeneratie 270 Van inheemsen	
naar Indonesiërs 270 Tot slot 273	
SUMMARY	275
NOTEN	281
BIBLIOGRAFIE	301
Boeken die behoren tot het geanalyseerde corpus 301	
Secundaire literatuur 303	
REGISTER	314
CURRICULUM VITAE	319

Kaarten

Erik Eshuis Infographics

Route per zeilschip om Kaap de Goede Hoop

Route per stoomschip door het Suezkanaal

Voorwoord

Soms tref je het en kun je voor een zacht prijsje een bijzonder boek kopen. Zo vond ik in 1992 in het schap ‘Scheepvaart’ van een Dordtse uitdragerij voor een gulden *Zoutwaterliefde. Kroniek van een reis per mailboot* (1929) van Melis Stoke (het pseudoniem van Herman Salomonson 1892-1942). Ik was op zoek naar materiaal voor een scriptie over de zeereis van Nederland naar Nederlands-Indië in fictie, maar trof met *Zoutwaterliefde* veel meer dan dat. In deze roman wordt verteld over een overtocht uit de jaren twintig van de vorige eeuw vanuit het perspectief van negen personages die diverse geledingen van de koloniale maatschappij vertegenwoordigen. Het lezen van *Zoutwaterliefde* vormde de aanzet om mij te verdiepen in de geschiedenis van de passagiersvaart op Indië. Ik kwam tot de ontdekking dat er veel prachtige boeken gepubliceerd waren over de schepen waarmee de overtocht werd gemaakt (bijvoorbeeld de werken van Nico Guns), maar nauwelijks over de maatschappelijke verhoudingen in de gecoprimeerde koloniale samenleving die zich aan boord van die schepen bevond. Zo ontstond uiteindelijk het idee voor *De kolonie op drift*.

Het is verheugend te constateren dat in de afgelopen tijd meer wetenschappers onderzoek zijn gaan doen naar de koloniale verhoudingen op de schepen die tussen Europa en Azië voeren. In 2015 publiceerde Elleke Boehmer *Indian Arrivals 1870-1915*, waarin zij onder andere aan de hand van literaire werken laat zien hoe de opening van het Suezkanaal niet alleen de reis tussen ‘metro-pool’ en kolonie bekortte, maar ook de interculturele contacten tussen koloniatoren en gekoloniseerden bevorderde. In 2019 verscheen *Subversive Seas* van Kris Alexanderson, een studie over de invloed van maritieme netwerken op het Nederlandse kolonialisme in Indië tijdens het interbellum. Helaas verscheen dit boek op het moment dat het onderzoek voor *De kolonie op drift* al was voltooid.

Er zijn veel mensen en instanties die ik wil bedanken voor hun bijdrage aan *De kolonie op drift*. Mijn dank gaat allereerst uit naar Olf Praamstra en Rick Honings. Als promotor en copromotor hebben zij de totstandkoming van deze dissertatie steeds op deskundige, meevoelende en humorvolle wijze begeleid. Susanne Onel nam de eindredactie van de tekst voor haar rekening. Haar kritische blik en steun waren onontbeerlijk.

Dankzij de promotiebeurs voor leraren van NWO en de bereidwilli-

ge medewerking van de rector-bestuurders van de Stichting voor Katholiek Onderwijs St. Liduina, Rob van Oevelen en Annerieke van Grol, kon ik vijf jaar lang twee dagen in de week aan dit boek werken.

Een prettige werkomgeving vond ik bij onderzoeksinstituut LUCAS (Leiden University Centre for the Arts in Society). Ook het KITLV (Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde) heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan *De kolonie op drift*. Als geaffilieerde gastonderzoeker heb ik vele uren doorgebracht in de oude leeszaal van het instituut. Toen de collectie van het KITLV, de uitgebreidste ter wereld op het gebied van de Indische Letteren, opging in die van de Asian Library, verhuisde ik mee naar de Universiteitsbibliotheek Leiden. Daar trof ik op de Leeszaal Bijzondere Collecties al even behulpzame mensen als op het KITLV. Ook wil ik Irene Jacobs van het Maritiem Museum Rotterdam en Jocelyn Anderson-Wood van het Hull Maritime Museum bedanken voor de toestemming om belangrijke illustraties te gebruiken, en Erik Eshuis voor het maken van de zeeroutekaarten.

Tijdens het maken van *De kolonie op drift* wist ik mij steeds omringd door mensen uit de kring van *Indische Letteren*. Peter van Zonneveld en Gerard Termorshuizen maakten mij tijdens mijn studententijd enthousiast voor koloniale literatuur. Goede contacten heb ik ook overgehouden aan mijn reizen naar Java. Bij Christina Suprihatin, Amalia Astari en Rianti Manullang van de Studi Belanda van de Universitas Indonesia Depok, en Putri Nastiti van Antara Bandung kon ik terecht met mijn vragen over Indonesië.

André Huizer van Boekhandel De Ridderhof, Govert Zijlmans van antiquariaat Batavia en Hans van der Kamp van antiquariaat Minerva voorzagen mij van gouden tips over bruikbare boeken. Mijn dank gaat ook uit naar Bas Bosschaart, Corrie Bouw, Paul Coenen, Dirk Ponsen, Peter Eldering, Netje Fernhout-Salomonson, Hans van den Houten, Fred Lodder, Sytske Schreuder, Joek van Werkhoven, Niels van Werkhoven en Jan Zuijderhoudt. Zij toonden steeds warme belangstelling voor mijn persoonlijke én wetenschappelijke reizen en zeilen.

Boven alles is dit de plaats om mijn familie en gezin te bedanken. Mijn broer Bas houdt niet van lezen, maar informeerde altijd met oprechte belangstelling naar mijn schrijfprojecten. Mijn partner Femmy van de Belt moest mij vaak missen, maar was er altijd voor me. Zij is mijn rots in de branding. Van jongs af aan hebben mijn ouders Peter van 't Veer en Miep van 't Veer-Verbeem het mogelijk gemaakt dat ik opstond als ik weer eens was gevallen. Mijn zoons Peter en Marc betekenen meer voor mij dan in woorden is te vatten. Aan mijn ouders en mijn zoons draag ik *De kolonie op drift* op.

Inleiding

1 Onderzoeksvraag

In *Tropische zoutwaterliefde*, een roman van de Nederlandse journalist en schrijver Henri van Wermeskerken (1882-1937) uit 1932, maakt een professor deel uit van de grote passagiersgemeenschap op een mailboot naar Indië.¹ De geleerde wil in de kolonie onderzoek doen naar het ontstaan van de mensheid. Van een planter krijgt hij te horen dat hij daarvoor niet helemaal naar Indië hoeft te gaan. De hele koloniale maatschappij is immers op het schip te vinden:

Je hebt hier de meest uiteenlopende rassen.... Javaansche en Maleische bedienden, Chineesche stokers, Rotterdamsche bootslieden, ambtenaren B.B., planters, halfbloeden, een Sudanneger, die een prins moet zijn, secretarie-ambtenaren, zakenmensen met en zonder koppen, mensen met harde en zachte schedel, handschoentjes met trouwe en ontrouwe zielen, professor ik zeg je, jullie zoeken het altijd veel te ver, hier aan boord kan je studiën maken....²

Tijdens de periode van het Nederlandse kolonialisme in Azië (1596-1942) verzorgden zeilschepen – en later mailboten – de belangrijkste verbindingen tussen Nederland en Indië.³ Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze scheepsreizen hun sporen hebben nagelaten in de literatuur. Enige jaren geleden las ik in een kort tijdsbestek vier boeken waarin de reis per mailboot van Nederland naar Nederlands-Indië in de negentiende en twintigste eeuw een rol speelt. Het waren *Vrouwen lief en leed onder de tropen* (1892) van Adinda, *In en uit het paradijs getild* (1975) van A. Alberts, *Bougainville* (1981) van F. Springer en *Heren van de thee* (1992) van Hella S. Haasse.⁴ Ik raakte geïntrigeerd door de verhalen over de reis tussen het ‘moederland’ en de kolonie en ontdekte dat de overtocht zelf een belangrijk thema is in de Indisch-Nederlandse literatuur.⁵ Ik vroeg mij af hoe dat geweest moet zijn, zo’n zeereis maken, en ik begon allerlei informatie over dit onderwerp te verzamelen en te lezen: van beschrijvingen van mailboten tot reisverslagen en reisgidsen. Het viel mij op dat er in dit soort werken vaak verwezen wordt naar romans en korte verhalen over de overtocht, fictionele teksten dus, als belangrijke bron van kennis omtrent de zeereis.

Dat sluit aan bij wat Rob Nieuwenhuys, de grand seigneur van de Nederlands-Indische Letterkunde, zegt in *Baren en oudgasten* (1998). Hij beweert

zelfs dat de Indische belletrie vaak een beter beeld van de overtocht geeft dan een reizigersgids:⁶

De conversatie, de praatjes, de roddel en de *gossip*, de zoutwaterliefdes, de avondwandelingen op het dek, de zielestrijd van een ‘handschoentje’, de excursies aan wal en de onvermijdelijke bals masqués aan boord – we vinden ze uitvoerig beschreven in de Indische romans, in vroegere en latere.⁷

Over zo’n schijnbaar gewone bootreis zijn volgens Nieuwenhuys indringende verhalen geschreven, die laten zien dat zo’n overtocht naar Indië een heel bijzondere gebeurtenis was. Het waren immers reizen ‘van een aantal willekeurige burgers, die gedurende een maand of langer met elkaar moe[s]ten verkeren, ongeacht hun afkomst, huidskleur, ras, of burgerlijke vooroordelen’.⁸ Gedurende de hele overtocht waren de opvarenden tot elkaars gezelschap veroordeeld. Rudy Kousbroek schrijft daarover iets vergelijkbaars in *Een passage naar Indië* (1978). Volgens hem bevond een passagier zich aan boord in een ‘micro-universum’.⁹

Het voorwerk voor mijn studie *De kolonie op drift* begon in 1992 met het onderzoeken van fictionele verhalen over de reis per mailboot naar Indië.¹⁰ Hierin wordt de gemeenschap aan boord van de schepen gerepresenteerd als een gecomprimeerde versie van de koloniale samenleving, die een transitie ondergaat. Alle geledingen zijn vertegenwoordigd – van Raad van Indië tot inheemse hutjongen.¹¹ In Beb Vuyks *Het laatste huis van de wereld* (1941), een persoonlijk verslag van haar leven op Buru, staat een observatie die aangeeft hoezeer de identiteit van een westerling op weg van Europa naar Azië transformeert. In Europa was iemand ‘gewoon’ Europeaan, maar in de koloniale samenleving genoot een westerling vanwege zijn afkomst meteen de hoogste status:

Vrijwel iedereen, die in Indië aankomt met het doel hier een werkring te vinden, is reeds begonnen te veranderen. De bescheiden man, die zich te Genua heeft ingescheept, is vele graden belangrijker geworden, wanneer hij te Priok aan wal stapt. Het is een oxydatieproces van de ziel, waaraan geen mensch ontkomt.[...] 300 jaren lang is iedere nieuweling bij aankomst in Indië automatisch een hoofdman geworden, een leider, een zeer belangrijk persoon. Op het moment dat hij Europa verliet, is hij Europeaan geworden.¹²

Deze fictionele reisverhalen beschrijven niet alleen de koloniale maatschappij, maar door de performatieve werking van taal en literatuur wordt in deze teksten ook de koloniale identiteit geconstrueerd.¹³ Onder koloniale identiteit wordt dan verstaan: het geheel van rollen, gedrag, eigenschappen en onderlinge verhoudingen die worden bepaald door (meestal) onuitgesproken regels die een ‘koloniaal discours’ onthullen.¹⁴

Maaïke Meijer schrijft in *In tekst gevat* dat de Indische belletrie een neerslag én een constructie laat zien van het zelfbeeld van Nederland als koloniale natie: deze fictionele teksten zijn tevens *actoren* geweest in het vormgeven van